

І. В. Стрижак, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Академії митної служби України

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ”

Стаття присвячена проблемі визначення і застосування поняття “предмет договору” в теорії цивільного права та цивільному законодавстві України.

Стаття посвячена проблемі определения и применения понятия “предмет договора” в теории гражданского права и гражданском законодательстве Украины.

The article is about the problem of defining and applying such theoretic notion as the “object of contract” in civil law and civil legislation of Ukraine.

Ключові слова. Предмет договору, дії з об'єктами цивільних прав, мета правочину, правовий результат правочину.

Вступ. Точність понять та їх одноманітне застосування завжди є актуальним питанням та необхідною умовою науковості знання. Тому різновживаність поняття “предмет договору” в цивільному праві та законодавстві України вносить неоднозначність його сприйняття і, безперечно, не слугує науковості теорії цивільного права взагалі.

Постановка завдання. Мета цієї статті – аналіз та розв'язання проблеми визначення й застосування правового поняття “предмет договору”. Вивчення літератури з теорії цивільного права за цією тематикою, положень Цивільного кодексу України дає підставу стверджувати, що застосування цього поняття неоднозначне і, на наш погляд, не завжди правильне. З'ясування проблеми важливе, адже предмет договору є підставою поділу договірних видів та підставою виокремлення договору в особливий договірний вид.

Результати дослідження. У теорії цивільного права про предмет договору йдеться, коли говорять про договір як двосторонній правочин (юридичний факт). О. О. Красавчиков виділяє три основні складові елементи договору-правочину: 1) суб'єктний склад; 2) зміст; 3) форму [1; 438]. *Предмет договору* – одна з умов договору, сукупність яких становить *зміст договору*. Цим самим визначається місце предмета договору в договірному праві.

ЦК України зараховує предмет договору до істотних його умов, без узгодження яких сторонами договір вважається не укладеним. Слід зазначити, що в розд. II ЦК України договір розглядається як правочин. Але визначення поняття предмета договору в Цивільному кодексі не існує, до речі, воно там і не потрібне. Поняття його (на думку законодавця) можливо вивести самостійно зі змісту статей ЦК України.

Положення ч. 5 ст. 221; абз. 2 ч. 3 ст. 222; абз. 2 ч. 3 ст. 226; ст. 576–592 ЦК України зараховують до предмета правочину майно або майнові права. З ч. 3 ст. 424 випливає, що предметом договору можуть бути майнові права інтелектуальної власності. У статтях, присвячених окремим видам зобов'язань, також визначено предметом договору речі, цінні папери інше майно та майнові права (ст. 656, 718, 722 ч. 4, 760, 788, 798, 807, 812, 855, 861, 874, 959 ч. 2, 1012 ч. 1, 3, 1030, 1039 ч. 1, 1040, 1078, 1109 ч. 5, 1116), майнові інтереси (ст. 980).

© **І. В. Стрижак, 2010**

Якщо порівняти види об'єктів цивільних прав, які встановлені ст. 177 ЦК, то можна зробити висновок, що законодавець ототожнює предмет договору-правочину з об'єктом цивільних прав.

В юридичній літературі до поняття “предмет договору” включають різні складові. Усі думки про обсяг поняття “предмет договору” можна поділити умовно на три групи. Перша збігається з позицією законодавця, висловленою в ЦК України (найбільш поширена). Наприклад, М. М. Агарков вважав предметом договору певну річ, з приводу якої укладається договір [2, 205].

Друга позиція зараховує до предмета договору дії, що мають бути вчинені за договором [3, 13] (у загальному випадку таким предметом договору визнають у договорах на виконання робіт). Окремі дослідники зазначають, що предмет договору може бути різним – як майно, так і певні дії або результат фактичних дій [4, 431–432].

Відповідно до третьої позиції, автори зараховують до предмета договору як дії, що мають бути вчинені, так і речі, з якими чиняться відповідні дії. При цьому важко виділити однозначних прибічників тієї

чи іншої позиції, тому що часто автори в межах однієї праці висловлюють протилежні думки, що ми проілюструємо нижче.

Щодо належності майна до предмета договору О. А. Сурженко відзначалось: таке визначення предмета договору дається тільки стосовно договорів, у яких майновий об'єкт чітко видно, а в тих договорах, де його немає (в договорі доручення, в окремих договорах побутового замовлення та ін.) чи там, де він чітко не виявляється, предмет договору або не згадується взагалі, або визначається не зовсім чітко [5, 133]. Проте однією з ідентифікуючих особливостей будь-якого договору вважається його предмет.

Предмет договору – одна з істотних умов будь-якого договору. Деякі дослідники вважають умову про предмет договору єдиною дійсно істотною умовою договору [6, 177]. Цивільний кодекс України визнає предмет договору абсолютною істотною умовою для будь-якого виду договору (ч. 1 ст. 638). Господарський кодекс України також зараховує предмет договору до умов (поряд із ціною та строком дії договору), які сторони зобов'язані в будь-якому разі погодити (ч. 3 ст. 180). Отже, виходячи з положень Цивільного та Господарського кодексів України та сучасної теорії цивільного права, договорів, які не мають свого предмета, не існує.

Проілюструємо неоднозначність визначення обсягу поняття предмета договору на прикладі двох фундаментальних робіт з теорії договору та зобов'язань українських і російських цивілістів.

Так, у книзі “Зобов'язальне право” за редакцією О. В. Дзери [7] на сторінках 95–100, 139–140, 144, 297–300, 324, 348, 376 тощо до предмета різних договорів зараховують речі, майно. Ця позиція збігається з ЦК України. А на с. 284 читаємо: “Предметом будь-якого договору купівлі-продажу є *передача певного об'єкта* у власність покупця”, на с. 314 автор визнає предметом договору доручення на управління акціями “*доручення та повноваження на управління акціями та реалізацію прав акціонера відповідного акціонерного товариства*”, на с. 316 предметом договору комісії визнається “*надання посередницьких послуг щодо купівлі, продажу, обміну цінних паперів, інших операцій*”, предметом договору на ведення реєстру є “*ведення реєстру та здійснення обліку цінних паперів відповідно до функцій реєстратора*” (с. 318), тобто підтримана теорія дій та речей як предмета договору. Цікава ситуація з предметом договору підяду. Таким визнається по черзі “*індивідуалізований результат праці*” (річ, документація, збудований об'єкт) (с. 435, 468, 474), потім “*господарські, виробничі і тому подібні роботи*” (с. 487), а предмет договору “*про виконання науково-технічних робіт*” “*часто ... не можна конкретно визначити*” (с. 495).

Подібна ситуація спостерігається і в працях М. І. Брагинського та В. В. Вітрянського “Договорное право” [1], де також предметом договору визнаються відповідно до положень ЦК Російської Федерації майно, майнові права, послуги і т. д. Однак на с. 417 книги І зазначено, що предмет договору становлять *дії* [8, 417]. Предметом того ж “*печального*” договору підяду визнають *результат робіт*, тобто певне *майно, матеріальний результат* [9, 13–15, 190–191, 228] (згідно із законодавством РФ). Потім особливістю предмета договору підяду визнається *робота* та її *результат* [9, 80], потім предметом будівельного підяду вважають *монтажні роботи*, звичайного підяду – будь-які *роботи* [9, 104], далі предметом підяду знову вважають *виконання робіт* [9, 110]. А “*предметом договора мену являються *действия* каждой из сторон *по передаче в собственность* (хозяйственное ведение, оперативное управление) другой стороны обмениваемого товара*” [10, 263].

Різновживання цих категорій та невизначеність розглядуваного поняття, на нашу думку, обумовлене неправильною позицією законодавця, яка певною мірою зобов'язує.

Поняття предмета договору неможливо вивести, якщо обмежуватися лише аналізом висловлювань, цитат тих чи інших авторів. Для розв'язання цієї проблеми доцільно провести аналіз об'єктивного функціонування поняття у філософській та цивільно-правовій науці. Такий аналіз повинен розкрити дійсний його зміст, який необхідно закріпити у відповідному визначенні.

Якщо виходити з етимології слова “предмет”, то під цим словом розуміють декілька значень: 1) “*Всякое материальное явление, вещь*”; 2) “*Тот (то) на кого (что) направлена мысль, какое-нибудь действие, объект (в значении явления, предмета, на который направлено чьё-нибудь внимание)*” [11, 439]; 3) “*Наука или раздел науки, круг каких-нибудь знаний как особой учебной дисциплины*” [11, 578]. Легко усвідомити, що законодавець ототожнює предмет договору з його першим наведеним значенням та значенням слова “об'єкт”, яке в одному зі своїх значень, як бачимо, повністю ототожнюється зі словом предмет. Доцільність такої позиції є предметом подальшого аналізу.

Філософська термінологія визначає предмет як категорію, що позначає деяку цілісність, виокремлену зі світу об'єктів у процесі діяльності людей та пізнання. Також часто поняття “предмет” використовується як поняття об'єкта або речі [12, 525]. Отже, предмет є чимось відносно цілим, певною мірою самодостатнім поняттям, що може існувати окремо від інших предметів чи виокремлено в рамках об'єкта.

Для того щоб визначити обсяг поняття предмета договору, необхідно, виходячи з визначеного місця предмета договору в теорії договору взагалі, з'ясувати співвідношення понять “договір” та “предмет договору” зокрема. З цього приводу М. І. Брагинський зазначає, що предмет будь-якого договору виражає його *мету* [9, 13]. О. А. Пушкін зазначав, що важливо не змішувати *правовий результат*, якого намагаються досягти особи, які укладають правочин, і *мету правочину* – *намір осіб досягти цього результату*. Саме намір досягнути передбаченого правочинном правового результату є ознакою та елементом правочину [13, 209]. Отже,

мета правочину досягається в момент надання йому сторонами юридичного значення, тобто з моменту підписання для консенсуальних договорів чи з моменту передачі речі (або речей) для реальних договорів.

О. О. Красавчиков під правовим результатом мав на увазі дещо інше. Правовим результатом угоди він визнавав *фактичний результат угоди*, що настав, і який може не збігатися з *правовою метою угоди*. Під правовою метою угоди О. О. Красавчиков розуміє “суб’єктивно желаемое для её участников возникновение, изменение и прекращение их прав и обязанностей, которое должно произойти после свершения сделки и её исполнения” [1, 213]. Тобто *правову мету правочину* за О. О. Красавчиковим можна ототожнити з *правовим результатом правочину* за О. А. Пушкіним. Подібна до думки О. О. Красавчикова позиція Є. О. Суханова, який також виділяє *правовий результат* правочину, розуміючи під ним юридичні наслідки, які виникають у суб’єктів внаслідок здійснення правочину, та *підставу правочину* (causa), які можуть не збігатися в подальшому. Підстава правочину трактується як *правова мета*, заради якої укладається правочин [14, 331]. Причому підстава (causa) правочину (правова мета правочину) наводиться такими прикладами, як набуття права власності, права користування певною річчю [14, 331], передача майна в тимчасове користування [1, 213] і т. ін. Тобто наведені приклади називають певні дії з майном.

Виходячи з вищевикладеного й того, що предмет договору – це те, з приводу чого укладається договір і що не відбулося ще, але передбачається, предмет договору являє собою правову мету договору. У цьому разі можна погодитися з таким загальним і занадто широким визначенням предмета договору, наведеним С. К. Маєм, як того, з приводу чого сторони вступили у правочин, незалежно від кінцевого результату [15, 69]. Отже, предмет договору зазначає, описує правовий результат, якого прагнуть, наміряються досягти сторони в майбутньому. Узагальнюючи етимологічне та філософське значення поняття “предмет” і поєднуючи з відношенням цього поняття до цивільно-правового договору, можна зробити попередній висновок, що предмет договору – це таке поняття, яке позначає те, на що спрямовані дії або/та думки сторін договору та є такою умовою, котра узагальнює в цілому правову мету договору.

Якщо предмет договору є підставою розмежування договірних типів та видів, то це повинна бути така умова договору, яка виражає його сутність, причому сутність у категоріальному значенні. Категорія “сутність” споріднена з поняттям “зміст”, але не тотожна йому. Сутність – це головна, внутрішня, відносно стійка сторона предмета. Сутність визначає природу предмета, з неї випливають усі інші його сторони та ознаки [16, 112]. Отже, поняття сутності стосовно договору повністю, на наш погляд, відображає природу поняття “предмет договору”.

Предмет договору співвідноситься з умовами договору (змістом договору-угоди) як філософські категорії “сутність” і “зміст”. Якщо зміст (умови договору) – це в загальному розумінні сукупність усіх елементів та процесів, що створюють конкретний предмет [16, 112] (у нашому випадку зміст договору), то сутність (предмет договору) визначає *головну* сторону предмета (договору).

Отже, предмет договору завжди виступає його індивідуальною ознакою. За предметом договору в теорії цивільного права проводять розмежування типів та видів договорів. Наприклад, якщо предмет договору – це виключно об’єкти цивільних прав, то як можна за предметом договору відокремити договір купівлі-продажу від договору міни? В обох випадках предметом договору, згідно з такою позицією, є майно. Якщо предметом договору підряду є виключно майно, то чим він відрізняється від тих же договорів купівлі-продажу та міни? Виходить, що дії, які відбуваються за договором підряду, все ж мають розмежувальну та ідентифікуючу якість. Якщо до предмета договору зарахувати тільки дії, котрі вчиняються за договором, то розмежування договорів вирішується: за договором купівлі-продажу предметом буде передача майна, а за договором міни – його обмін.

Але надалі постає важке завдання розмежування договору підряду і договорів, за якими надаються послуги, адже за всіма такими договорами відбувається діяльність, певна робота в об’єктивному її значенні. Безперечно, що зазначені договори належать до окремих самостійних договірних типів. Отже, можливо, поєднання дій та об’єктів договору, як його предмета, дозволить нам однозначно виокремлювати договірні види не тільки в теорії цивільного права, а й визначити вид кожного укладеного практичного цивільно-правового договору.

На наш погляд, О. В. Дзера без достатніх доказів заперечує думку про те, що предметом договору підряду виступають роботи і їх матеріальний результат. Неможливість існування такого предмета договору він пов’язує з тим, що “фактично таке визначення предмета договору підряду відтворює текст законодавчо сформульованого поняття договору, яке містить дані про сторони, їхні права та обов’язки, а також опосередковані дані щодо умов договору, у наведеній думці відбувається, по суті, ототожнення предмета договору підряду з іншими його елементами” [7, 442–443].

Як ми визначили, предмет договору уособлює правову мету договору, його основу (causa). М. І. Брагинський визначає такі загальні приводи виникнення цивільно-правового договору: передача речей, виконання робіт, надання послуг [8, 315]. Наведені підстави за своєю суттю є метою різних типів договорів. У наведеній класифікації йдеться про дії та майно, послуги, роботи, що за своєю суттю становлять об’єкти цивільних прав. Отже, підтримано третю позицію стосовно предмета договору. Метою договору не може бути річ сама по собі.

Роль правочину – бути підставою виникнення юридичних прав та обов’язків, які викладені та закріплені у вигляді умов договору. Ці умови, перш за все, закріплюють зобов’язальну та уповноважуючу

поведінку, яка виражається у певних діях. Майно в цьому разі виступає засобом індивідуалізації таких дій і надає їм предметності (в речовому розумінні), матеріальності. Тому, на наш погляд, неможливо з предмета договору викинути майно чи дії. Тільки наявність цих двох елементів у визначенні предмета договору може дати вичерпну, ідентифікаційну інформацію про будь-який договір.

О. А. Сурженко вважає, що предмет договору залежно від його виду може містити в собі два елементи чи один. Предмет договору, на його думку, містить два елементи: дії сторін та річ – для договорів купівлі-продажу, поставки, авторський тощо; дії сторін і те, на що вони спрямовані, – для договору підряду. Один елемент містить предмет договорів доручення, комісії, перевезення. Цей елемент – дії, до яких зобов'язуються сторони [5, 134–135].

Ми не згодні з такою позицією стосовно договору з надання послуг. Вважаємо, що предмет будь-якого договору містить у собі два елементи: дії та об'єкти цивільних прав.

На підставі вищевикладеного можна стверджувати, що предметом будь-якого договору завжди будуть певні дії з *об'єктами цивільних прав* – передача речі, ремонт будинку, виготовлення продукції, надання страхових чи інших послуг тощо.

Висновки. Теоретичне визначення поняття предмета договору можна викласти таким чином.

Предмет договору – істотна умова договору, яка виражає його правову мету шляхом зазначення певних дій з об'єктами цивільних прав.

У загальному випадку дії, які можуть входити до предмета договору, становлять вичерпний перелік. Незважаючи на мовний виклад, ці дії можуть мати три варіанти: *передача* (речей, прав), *виконання* (певних робіт), *надання* (певних послуг).

Література

1. Советское гражданское право : учебник в 2 т. / Илларионова Т. И., Кириллова Н. Я., Красавчиков О. А. и др. ; под ред. О. А. Красавчикова. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1985. – Т. 1.
2. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. / Агарков М. М. – М. : ЦентрЮрИнфо Р, 2002. – Т. 1.
3. Гражданское право : в 2 т. : учебник / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – Т. 2. Полупом 1.
4. Гражданское право : учебник / под ред. А. Г. Калпина, А. И. Масляева. – М. : Юрист, 2000. – Ч. 1.
5. Сурженко О. А. К вопросу о предмете договора в гражданском праве / О. А. Сурженко // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 53.
6. Ландкоф С. Н. Основы гражданского права / Ландкоф С. Н. – К. : Радянська школа, 1948.
7. Зобов'язальне право : навч. посібник / Дзера О. В., Кузнєцова Н. С., Луць В. В. та ін. ; за заг. ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 1998.
8. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2002.
9. Брагинский М. И. Договорное право. Книга третья : Договоры о выполнении работ и оказании услуг / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2003.
10. Брагинский М. И. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 2000.
11. Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов / Ожегов С. И.; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1991.
12. Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Фелосеева, С. М. Ковалева, В. Г. Панова. – М. : Советская энциклопедия, 1983.
13. Гражданское право Украины : в 2 ч. / Пушкин А. А., Самойленко В. М., Шишка Р. Б. и др. ; под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : У-т внутр. дел ; Основа, 1996. – Ч. 1.
14. Гражданское право : в 2 т. : учебник / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – Т. 1.
15. Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права / Май С. К. – М. : Внешторгиздат, 1953.
16. Афанасьев В. Г. Основы философских знаний / Афанасьев В. Г. – М. : Мысль, 1972.

¹¹ Слід зазначити, що ЦК Російської Федерації займає подібну позицію щодо предмета договору, як і ЦК України.